

11. OBEZITA

Ráč Oliver a Kuzmová Daniela

Tragickou iróniou modernej civilizácie je, že kým tretina populácie sveta trpí nedostatkom potravy, jedným z najzávažnejších problémov vyspelých krajín je obezita. Obezita v Európe sa začala šíriť v 18. a 19. storočí a jej medicínsky význam bol objasnený v minulom storočí. Pandémia obezity sa začala v posledných dvoch desaťročiach 20. storočia a v tom istom čase došlo k prudkému nárastu výskytu obezity u detí a mladých ľudí. Ak sa tento trend nepodarí zastaviť, bude to mať za následok enormný nárast počtu chorých s diabetes mellitus 2. typu (Kap. 13) a zvrät v klesajúcej incidencii chorôb srdca a ciev.

11.1. DEFINÍCIA A VÝSKYT OBEZITY

Obezita (tučnota) je stav charakterizovaný nadmerným nahromadením tuku v organizme. Vzniká následkom dlhodobého nadmerného príjmu potravy a zníženého výdaja energie. **Nadmerná hmotnosť** je termín, ktorý znamená len zvýšenie telesnej hmotnosti nad dohodnuté štandardy bez ohľadu na to, čím je spôsobené (napr. zvýšenou masou svalov). Odlíšenie nadmernej hmotnosti *nezapríčinennej* obezitou od obezity v praxi nie je problém.

Jednoduchý ukazovateľ nadmernej hmotnosti je **index telesnej hmotnosti** (body mass index – BMI). BMI dostaneme delením hmotnosti v kilogramoch štvorcem telesnej výšky v metroch (kg/m^2). Prijateľnými hodnotami BMI v bežnej populácii sú hodnoty medzi **19 a 25**. Podľa BMI možno hovoriť o štyroch stupňoch obezity (tab. 11.1).

TAB. 11.1.
STUPNE OBEZITY PODĽA BMI

BMI	STUPEŇ	PRÍKLAD
		Výška = 1,72 m
19 – 25	0	56 – 74 kg
25 – 30	I, mierna	74 – 89 kg
30 – 40	II, stredná	89 – 118 kg
> 40	III, ťažká	> 118 kg

Poznámka:

Podľa epidemiologických štúdií zvýšené riziko následkov sa začína nad BMI 27 (80 kg pri výške 1,72 m).

O relatívnom podiele tuku v organizme rozhodujú viaceré faktory, medzi ktoré patrí aj pohlavie, vek a stupeň fyzickej aktivity. Obsah tuku narastá u oboch pohlaví po puberte. Vo veku 18 rokov má zdravý muž **15-18 %** a žena **20-25 %** tuku v tele. Za akceptovateľnú hodnotu sa považuje **10-20 % tuku u mužov a 20-30 % tuku u žien**. Nakoľko viac ako polovica telesného tuku je uložená v podkoží, veľmi rozšíreným kritériom používaným na diagnózu tučnoty je **hrúbka kožnej krkvy**. Tá sa zisťuje na viacerých miestach (zvyčajne nad bicepsom, tricepsom, subskapulárne a suprailiakálne); zo získaných výsledkov sa stanoví podiel telesného tuku v tele. V poslednom čase boli zavedené moderné metódy merania množstva tuku v tele. Metóda **bioelektrickej impedancie** je vhodná na použitie v ambulantných podmienkach. Veľmi presná ale drahá je metóda **DEXA** (dual energy X-ray absorptiometry). Viscerálny tuk sa dá merať pomocou CT alebo NMR vyšetrení.

Z hľadiska morbidity a mortality obéznych ľudí má veľký význam **regionálna distribúcia tuku**. Distribúciu tuku možno jednoducho zistiť z **pomeru obvodu pásu a bokov** (WHR = waist to hip ratio). Tento pomer sa normálne pohybuje medzi **0,7 a 1,0**. Ak je u mužov WHR **vyšší ako 1,0** a u žien **vyšší ako 0,8**, ide o obezitu hornej časti tela (Kap 11.4). Ešte jednoduchšia je metóda merania **obvodu pásu** bez ohľadu na výšku. **U mužov je zdravotné riziko zvýšené nad 102 cm, u žien nad 88 cm** (norma do 94 a 80 cm).

Výskyt obezity (BMI > 30) u mužov a žien v niektorých krajinách sveta je v tabuľke 11.2. Mierna obezita (BMI 25 – 30) však postihuje v mnohých krajinách Európy a v USA tretinu až polovicu dospelaj populácie. Nárast oproti osemdesiatym rokom minulého storočia je až 50 % a takisto alarmujúci je nárast výskytu obezity u detí vo veku 6 – 15 rokov.

TAB. 11.2.
VÝSKYT OBEZITY (BMI > 30)

KRAJINA	MUŽI, %	ŽENY, %
Slovensko	19	14
USA	20	25
Japonsko	8	3
Rusko	11	28
Juhoafrická republika	8	44
Kuwait	22	44
Grécko	27	18

11. 2. ETIOLÓGIA OBEZITY

Nepomer medzi príjmom a výdajom energie

Nadmerné množstvo tuku v tele sa tvorí vždy vtedy, keď je nepomer medzi energetickým príjmom a výdajom. Najväčší výdaj energie predstavuje bazálny metabolizmus (asi 75 % celkového energetického výdaja), menej energie sa spotrebuje pri rôznych formách fyzickej aktivity (asi 10 – 15 %), pri tvorbe tepla po príjme potravy (tiež 10 – 15 %) a pri pôsobení rôznych iných stimulov (stres, chlad a pod.).

Už jednopercntná nerovnováha v energetickej bilancii spôsobí za jeden rok jeden kilogram prírastku hmotnosti. Nakoľko tukové tkanivo obsahuje asi 75 % tuku, ktorý je hlavnou zásobnou formou energie, obézni jedinci skladujú približne 30 000 kJ (7 000 kcal) v každom kilograme nadmernej hmotnosti. Príčin vedúcich k energetickej nerovnováhe môže byť viacero a zrejme sa u jednotlivých obéznych ľudí rôzne kombinujú.

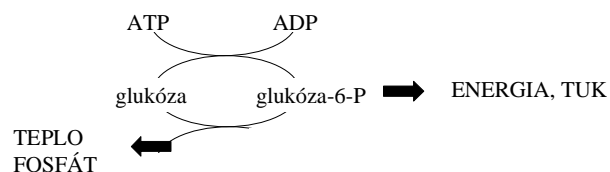
Jednou z najdôležitejších otázok **obezity zapríčinennej stravou** (diet induced obesity, DIO) je to, že nadmerný prívod potravy nie vždy vedie k obezite. Mladí ľudia a ľudia s mierne zvýšenou aktivitou štítnej žľazy sú schopní spáliť prebytočnú energiu a nepremenia ju na tuk. V neskoršom veku (u žien spravidla po prvej gravidite) sa táto schopnosť organizmu stráca, len si to ľudia neuvedomujú a pokračujú v nadmernom príjme potravy.

Bazálny metabolizmus zdravých jednotlivcov môže variovať v rozsahu až 25-30 %. Pri takých veľkých rozdieloch v bazálnej spotrebe energie je jasné, že určitý energetický príjem spôsobuje u jedného zvyšovanie hmotnosti, kým u druhého môže spôsobiť jej úbytok. V pozadí tohoto javu môžu byť individuálne rozdiely v energetických nárokoch **transportných systémov** medzi bunkami a intersticiálnou tekutinou. Energetické požiadavky najdôležitejšieho aktívneho transportného systému (sodíkovej pumpy) predstavujú 20-45 % bazálnej potreby energie organizmu. Ak sa použije menej energie na prečerpávanie sodíka a draslíka cez bunkovú membránu, viac energie sa môže uskladniť vo forme tuku.

Výdaj energie po príjme potravy, **termogénna odpoveď**, je nízka a nie sú rozdiely medzi chudými a tučnými. Rozdiely vo výdaji energie medzi chudými a tučnými boli zistené pri nadmernom príjme potravy. U chudých ľudí, ktorí sa prejedali počas 10 dní alebo dlhšie (denný energetický príjem bol zvýšený o 500 kJ) došlo k „plytvaniu“ energiou, kým obézni dobrovoľníci prebytočnú energiu premenili na tuk. Vysvetlením môže byť rozdielna aktivita **substrátových cyklov** u chudých a tučných. Princíp premeny prebytočnej energie na teplo je znázornený na obrázku 11.1.

OBR. 11.1.
SUBSTRÁTOVÝ CYKLUS

Premena glukóza-6-fosfátu v glykolýze a následných metabolických pochodoch vedie k tvorbe energie. Odštiepenie fosfátu z glukóza-6-fosfátu je substrátový cyklus – vzniká teplo, ale nedochádza k tvorbe energie.

Nesprávny spôsob výživy je dôležitým faktorom obezity. Najdôležitejšie zlozvyky bežné v našej populácii sú zhrnuté v tabuľke 11.3.

TAB. 11.3.
VONKAJŠIE PRÍČINY OBEZITY

Umelá výživa kojencov – narúša reguláciu chuti do jedla.
Raz denne veľké množstvo jedla, bez raňajok, neskorá bohatá večera.
Nedostatočná telesná aktivita.
Zlé rodinné návyky.
Nesprávne poňatie významu stravovania pri slávnostných príležitostiach.
Nesprávne chápané kultúrne a etnické tradície. (Agresívne núkanie hostí jedlom je typickým príkladom, ktorý sa vyskytuje v našom regióne.)
Nedostatočné vedomosti o správnej výžive a o následkoch obezity.
Ľahká dostupnosť potravy od 19. storočia.
Prejedanie sa ako demonštrácia bohatstva.
Fast food, sladké nápoje, sladkosti. Sú to prázdne „kalórie“, nie je potrebné vynaložiť energiu na spracovanie potravín. Tento štýl stravovania ohrozuje predovšetkým mladých ľudí.
Nadmerný príjem tukov.
Nadmerné pitie piva.
Nekontrolované jedenie v stresových situáciách.
„Nibbling“ – nekontrolované jedenie pri sledovaní televízie.
„Night eating“ a „Binge eating“ – situácie, ktoré hraničia s psychicky podmienenými poruchami príjmu potravy (Kap. 10.3)

Rast tukového tkaniva

Tukové tkanivo sa môže zväčšiť tak v dôsledku zvýšenia počtu adipocytov (hyperplázia), ako aj v dôsledku zväčšenia tukových buniek (hypertrofia).

Veľkosť adipocytov závisí od rovnováhy medzi skladovaním a uvoľňovaním triacylglycerolov (TAG). Zvýšený príjem potravy a zvýšená sekrécia inzulínu podporujú lipogénu, kým zvýšená fyzická aktivita a zvýšená sekrécia lipolytických hormónov podporujú utilizáciu tuku.

Pri obezite dochádza najprv k hypertrofii tukových buniek, ktorá je reverzibilná. Neskôr dochádza k rozmnoženiu buniek, čo je prakticky nezvratný pochod a veľmi sťažuje chudnutie.

11.3. GENETICKÉ POZADIE OBEZITY

Naši predkovia (podobne ako zvieratá žijúce v prírode) boli neustále ohrození hladom a podvýživou. Regulačné mechanizmy metabolizmu boli nastavené na získanie maximálneho množstva energetických zásob z prijatej potravy. Tento mechanizmus zafixovaný v procese fylogény je u dnešných ľudí hlavnou genetickou príčinou obezity. Prvá hypotéza o genetickom pozadí obezity bola pomenovaná ako „**thrifty genotype**“, v preklade „šetrný genotyp“. Pred 20 – 30 tisíc rokmi takýto genotyp bol významným faktorom prežívania, v 20. a 21. storočí vedie k obezite. Problém s hypotézou spočíval v tom, že gény tohoto genotypu neboli známe.

V posledných rokoch došlo k výraznému pokroku poznatkov o genomickom pozadí obezity. Teraz je problém opačný, ako v minulosti. Počet génov a ich produktov, ktoré regulujú energetický metabolizmus a chuť do jedla je príliš vysoký a vzťahy medzi jednotlivými komponentmi nie sú ešte objasnené. Zjednodušene povedané, energetický metabolizmus má príliš veľa „plynových pedálov“ a málo „brzd“. Tento názor potvrdzujú aj skúsenosti s častou neúspešnosťou odtučňovacích kúr - organizmus si veľmi dobre chráni tukové tkanivo.

Príkladom génu, ktorý reguluje energetický metabolizmus je **ob** gén, ktorý kóduje bielkovinu **leptín**. Homozygotné myši s dvoma chybnými ob génmi sú pažravé a v dospelosti enormne obézne. Normálny ob gén je aktívny v adipocytoch, v ktorých sa syntetizuje leptín (bielkovina o molekulovej hmotnosti 16 kDa). Čím viac tuku je v tele zdravých jedincov (zvierat alebo ľudí), tým viac leptínu sa dostane do obehu a do cieľových tkanív. Receptory pre leptín (kódované génom db) sú v hypotalame. Väzba leptínu na receptor znižuje chuť do jedla a zvyšuje využitie energie (zvyšuje fyzickú aktivitu a tvorbu tepla). Liečba zvierat s mutáciou génu ob leptínom vedie k normalizácii chuti do jedla a príjmu potravy. U db/db zvierat a u obéznych ľudí je aplikácia leptínu neúčinná. Z toho vyplýva, že leptín je naozaj dôležitým regulátorom energetického metabolizmu, ale príčinou ľudskej obezity nie je chýbanie tohoto hormónu.

Endokrinné poruchy sú zriedka príčinou obezity. Zvýšené množstvo tuku sa pozoruje u pacientov s Cushingovým syndrómom, inzulínómom, hypogonadizmom a hypopituitarizmom.

Hypotalamická obezita je u ľudí zriedkavá. Najčastejšími príčinami poškodenia hypotalamu u ľudí, ktoré môže byť spojené s obezitou, sú trauma, malignita a zápalové procesy.

11.4. TYPY OBEZITY

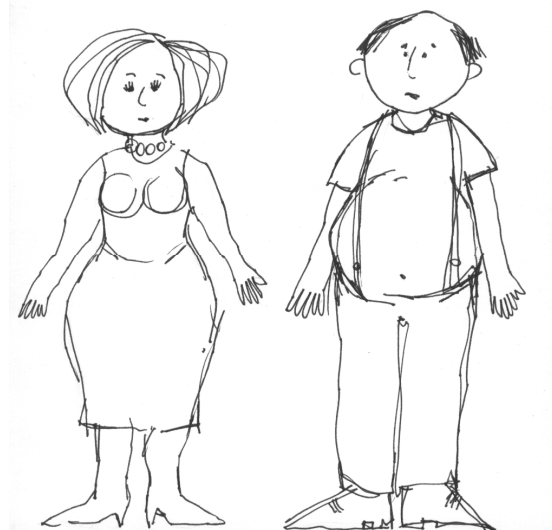
Podľa toho, kde je nadmerný tuk v tele prevažne uložený, rozlišujú sa dva typy obezity (Obr. 11.2):

- **Obezita hornej časti tela**, označovaná aj ako **abdominálna, androidná, mužská** alebo **centrálna** obezita.
- **Obezita dolnej časti tela**, známa aj ako **gluteálno-femorálna, gynoidná, ženská** alebo **periférna** obezita.

J. Vague už v roku 1947 upozornil na význam regionálnej distribúcie tuku pre vznik metabolických komplikácií obezity. Podľa neho androidná obezita, ktorá sa vyskytuje u mužov aj u žien, má za následok **urýchlenú aterosklerózu, diabetes mellitus 2. typu** a **dnu**. K dvom základným typom je potrebné pridať **viscerálnu** obezitu – ukladanie tuku okolo vnútorných orgánov. Táto forma nemusí byť spojená s viditeľnou tučnosťou. Zdravotné riziká viscerálnej obezity sú tie isté, aké riziká abdominálnej obezity. Mierna gynoidná obezita je pre zdravie menej škodlivá a je potrebná pre fertilitu.

Tukové tkanivo mužov a žien s abdominálnou a viscerálnou obezitou je charakterizované veľkými tukovými bunkami, zvýšenou aktivitou lipoproteínovej lipázy (kľúčového regulátora akumulácie tuku), zvýšenou lipolytickou aktivitou a nízkym antilipolytickým účinkom inzulínu.

Faktory rozhodujúce o uložení tuku v abdominálnej a viscerálnej oblasti u mužov a žien nie sú v súčasnosti známe. Uvažuje sa o možnej úlohe glukokortikoidov, pohlavných hormónov, inzulínu a mnohých iných produktov, ktoré regulujú energetický metabolizmus.

OBR. 11.2.
ŽENSKÝ A MUŽSKÝ TYP OBEZITY

11.5. NÁSLEDKY OBEZITY

Už od Hippokratových čias je známe, že obezita vedie k predčasnej smrti. Základné metabolické a klinické následky abdominálnej a viscerálnej obezity je možné zhrnúť ako **metabolický syndróm** opísaný Reavenom v roku 1988. Metabolický syndróm okrem obezity zahŕňa:

- inzulínovú rezistenciu a hyperinzulinémiu,
- porušenú glukózovú toleranciu a často aj diabetes mellitus 2. typu,
- zvýšenú hladinu triacylglycerolov (vo frakcii VLDL), zníženú hladinu HDL-cholesterolu, čo má za následok urýchlený rozvoj aterosklerózy a jej klinickej manifestácie – ischemickej choroby srdca a
- hypertenziu so všetkými následkami (zlyhanie srdca, obličiek, krvácanie do mozgu).

Tieto príznaky boli neskôr rozšírené o ďalšie abnormality, ku ktorým patrí hyperkoagulačný stav, zvýšená koncentrácia kyseliny močovej v plazme, znížená sekrécia testosterónu u mužov, zvýšená sekrécia androgénov u žien (hirsutismus, polycystické ovária) a mnohé iné.

Kauzálne vzťahy v tomto syndróme nie sú jasné; niektorí autori považujú za hlavnú príčinu hypertenzie, androidnej obezity, porúch glykoregulácie a lipidového metabolizmu **inzulinorezistenciu** s následnou hyperinzulinémiou. Jednou z príčin, ktoré môžu viesť k rozvoju inzulínorezistencie je nesprávna výživa, najmä vysoký prívod sacharózy a saturovaných tukov v potrave. Iná teória hľadá príčinu metabolických zmien pri obezite v porušenej činnosti sympatického nervového systému.

Okrem metabolických a kardiovaskulárnych chorôb sa u obéznych jedincov často vyskytujú ochorenia žlčníka a pankreasu. Zvýšená hmotnosť zaťažuje kosti a kĺby a často má za následok artrózu. Spánkové apnoe a Pickwickovský syndróm (hypoventilácia, somnolencia a polycytémia) sa vyskytujú len u chorobne tučných indivíduí, ale chrápanie prakticky u každého tučného muža. Pri obezite sa často vyskytujú varikózne žily dolných končatín a rôzne patologické zmeny kože. Súvislosť medzi obezitou a výskytom zhubných nádorov (karcinóm maternice a prsníka u žien a karcinóm hrubého čreva, konečníka a prostaty u mužov) nie je jednoznačne dokázaná. Takmer všetky vymenované zdravotné problémy sa zlepšia pri redukcii hmotnosti.

11.6. PREVENCIA A LIEČBA OBEZITY

Prevenca obezity je teoreticky veľmi jednoduchá, stačí dodržať princípy správnej výživy (Kap. 9) a pravidelne sa venovať telesnej aktivite. V prenesenom zmysle slova ide o návrat k spôsobu života našich predkov – lovcov a zberačov¹. V praxi je to oveľa ťažšie. Nie je možné očakávať od zdravých ľudí, aby počítali energetický obsah každého prijatého jedla a výdaj energie pri cvičení. Vhodnou edukáciou je možné zvýšiť úroveň vedomostí laickej verejnosti a dosiahnuť to, aby si osvojili princípy zdravej výživy a aspoň raz týždenne si kontrolovali svoju hmotnosť².

Kľúčovou otázkou zastavenia pandémie obezity je výchova detí k zdravej výžive. Najväčšia je v tomto smere zodpovednosť rodičov a pedagógov. Okrem pestovania správnych stravovacích návykov by sme mali myslieť na to, že každé dieťa má prirodzený vzťah k pohybovej aktivite. Tento vzťah je utlmený nízkym počtom hodín telesnej výchovy a športu v škole a enormne dlhým časom stráveným pri televízii a počítačoch doma.

Schudnúť pri obezite prvého alebo druhého stupňa sa dá jednoducho – obmedzením energetického príjmu a zvýšením telesnej aktivity. Rýchle chudnutie nie je možné – rôzne zázračné návody a prípravky na rýchle chudnutie sú buď škodlivé, alebo vedú ku krátko trvajúcejmu výsledku. Po rýchlej strate niekoľkých kilogramov spravidla dôjde k opätovnému priberaniu. Postupné chudnutie je najlepšou prevenciou diabetu 2. typu, vedie k normalizácii metabolizmu lipidov. U starších ľudí a u tých, ktorí trpia rôznymi chorobami sa odporúča chudnutie pod dohľadom odborníka.

Lieky používané v minulosti na zníženie chuti do jedla mali veľa nebezpečných vedľajších účinkov. Dnešné preparáty pri správnej indikácii sú bezpečné. Patrí sem napríklad sibutramín, ktorý znižuje chuť do jedla. Akarbóza a orlistat znižujú rezorpciu sacharidov respektíve tukov z čriev.

Chirurgická liečba prichádza do úvahy len pri enormnej obezite. Najčastejšie sa robí laparoskopická bandáž žalúdka. Odsatie podkožného tuku (liposukcia) je módny, ale veľmi riskantný zákrok.

¹ Pri úvahách o návrate k primitívnym prirodzeným spôsobom života nesmieme zabudnúť na to, aká bola úmrtnosť kojencov a mladých ľudí v tých časoch.

² Konkrétny návod je napríklad v práci: Kuzmová D: Naučme sa správne jesť a zostaňme štíhli. V: Kovářová M. (Ed.) Aktuálne problémy zdravotného stavu populácie. Zborník vedeckých prác. Roven Rožňava 2003, 40 – 44.